

PUBLICATIES

De BONAS Boekenreeks

Graag vestigen wij uw aandacht op de BONAS Boekenreeks, verzorgd door de bij het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam ondergebrachte Stichting BONAS (Bibliografiën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen). Voorzitter van de stichting is RDMZ-directeur prof. drs. A.L.L.M. Asselbergs. Omdat men er enkele jaren geleden van doordrongen raakte, dat afgezien van enkele beroemde architecten als Berlage, Dudok en Oud, van veel architecten geen actueel overzicht van hun oeuvre voorhanden was, ging de Stichting BONAS zich beijveren om de BONAS Boekenreeks te publiceren, waarin het werk van Nederlandse architecten uit de periode 1790 tot heden wordt gepresenteerd.

De publicaties bevatten een biografie van de behandelde architect met aandacht voor zijn opleiding, opvattingen over architectuur, eventuele samenwerkingsverbanden en de aard van het oeuvre. Dan volgt een chronologische oeuvrelijst. Van elk werk worden de relevante gegevens vermeld zoals ontwerpjaar, opdrachtgever en locatie. Vermeld wordt of het werk tot uitvoering is gekomen, of het nog bestaat dan wel verloren is gegaan en in hoeverre het is aangepast c.q. gewijzigd. Van veel gebouwen is een foto of tekening opgenomen. Een bibliografie, archiefverwijzingen en een register completeren de uitgaven. Inmiddels zagen publicaties, gewijd aan M. Brinkman (1873-1925), H. Evers (1855-1929), J.H.W. Leliman (1878-1921), J.J. (1854-1913), M.A. (1879-1963) en J. (1885-1962) van Nieukerken, M.P.J.H. Klijnen (1887-1973), J.M. Groenewegen (1888-1960), J. Otten Husly (1738-1796), L.P. Roodbaard (1782-1851), J.C. van Epen (1880-1960), A.L. (1835-1901), J.G. (1866-1925) en A.D.N. (1870-1932) van Gendt (dubbeldeel), E.H.A. (1899-1978) en H.M.J.H. (1903-1981) Kraaijvanger (dubbeldeel), G.W. van Heukelom (1870-1952) en A.F. Aalders, het licht. Delen in deze reeks over A. Boeken, I. Gosschalk, A. Elzas, H. Elte, W. Kromhout, J. Verheul Dzn. en J.G. Wattjes zijn in voorbereiding. De boeken, die verschillend van prijs zijn, worden met behulp van stagiaires samengesteld. Een abonnement op de reeks kost f. 135,— per jaar voor zes delen. Het abonnementsgeld kan worden overgemaakt op rekening 48274364 ten name van de Stichting BONAS, Museumpark 25, te Rotterdam, tel.010-4401200/221, fax 010-4367554.

Dat deze overigens eenvoudig uitgevoerde reeks in een grote behoefte voorziet, is inmiddels al duidelijk gebleken. Zeer veel nuttige informatie over tal van, veelal markante gebouwen, die in een aantal gevallen al de status van beschermd monument hebben verworven, is thans makkelijk toegankelijk geworden. De stichting, financieel gedragen door het NAI, het Stimuleringsfonds voor Architectuur, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Ministerie van VROM, Bureau van de Rijksbouwmeester, verdient lof voor het doen samenstellen van dit 'unieke overzicht van de Nederlandse architectuur'. Gehoopt mag slechts worden, dat de financiers middelen beschikbaar blijven stellen om deze reeks voort te zetten. Immers de lijst van met name 19de/vroeg-20ste- eeuwse architecten, over wier oeuvre heel moeilijk gegevens te vinden zijn en van wier werk al zoveel werd gesloopt - om enkele Haagse voorbeelden te noemen: Wesstra, Van Liefland, Mouton, Van Duijne, Saraber, De Wolf - omvat nog veel namen, die in dit unieke overzicht niet mogen ontbreken.

GWvH

MONUMENTENZORG

Operatie geslaagd, Patiënt overleden: Bij de verdwijning van de graansilo Korthals Altes in Amsterdam

In Amsterdam werd onlangs het woningcomplex opgeleverd dat werd gebouwd in de bakstenen resten van de graansilo aan de Westerdoksdijk. Het *Bulletin* besteedde in 1986 aandacht aan de ontstaansgeschiedenis van dit rijksmonument en aan de constructie, de ontwerper en de architectuur ervan. Dat gebeurde op een moment dat sloop van het gebouw nagenoeg zeker was. Korte tijd later werden in het kader van de plannen voor "IJ-oeveren" initiatieven in de buurt ontwikkeld voor behoud en herontwikkeling van de silo. Ook werd de monumentstatus ervoor aangevraagd en verleend. Daarmee werd volledige sloop voorkomen. Intussen werd het bouwwerk door krakers ingenomen, die er een "artistieke broedplaats" organiseerden op een wijze die nog voorbeeldig zou worden voor diverse andere gebouwcomplexen, met name in de hoofdstad.

Door de silo onder te brengen in een Buurtontwikkelingsmaatschappij was een andere herbesteding dan wonen eigenlijk al direct uitgesloten. Veel studie is er dan ook niet gedaan naar de mogelijkheden voor hergebruik. De krakers waagden zich aan een plan en in een onderwijsproject aan het Berlage-instituut bewezen internationale studenten dat er nog onverwachte ideeën kunnen opkomen als je serieus gaat nadenken en de verbeelding even de ruimte geeft. Anders dan het woningbouwplan hadden deze plannen gemeen dat ze vanuit de vorm en functie van het monument vertrokken en niet vanuit een vooropgesteld programma.

Pleitbezorgers voor het behoud van de silo bleken in de jaren die volgden niet de professionele of institutionele monumentenzorgers te zijn. Alle adviseurs hebben het in feite laten afweten, als het erom ging de belangen van het monument te bewaken. Het pleit voor de silo werd gevoerd door de krakers die het gebouw in de jaren '80 in gebruik hadden genomen. In een bijna onontwarbare kluisen procedures voor commissies en rechtbanken hebben zij geprobeerd duidelijk te maken dat het belang van het monument werd geschaad door het bouwplan van het bureau Van Stigt, dat neerkwam op een vorm van herontwerp met gebruik van resten van het monument. Hun integriteit werd daarbij regelmatig in twijfel getrokken; zij zouden meer hun eigen belang als bewoners/gebruikers als drijfveer hebben, dan het behoud van monumentale waarden.

Uiteindelijk kwam in de reeks van procedures het moment, waarop de eigenaar van het gebouw, de gemeente Amsterdam, het recht had de zaak te ontruimen. De krakers moesten eieren voor hun geld kiezen en vertrekken; bij een gewelddadige ontruiming hadden zij geen belang. Met hun vertrek was hun ontvankelijkheid in de procedures tegen het verlenen van de monumentenvergunning in feite vervallen en zo werden de procedures niet tot aan de Raad van State voortgezet. Dat is voor de jurisprudentie spijtig, omdat nu een finale inhoudelijke beoordeling van de gang van zaken niet heeft plaatsgehad. Anderen die zich als belanghebbenden hadden kunnen opwerpen hebben dat om één of andere reden niet gedaan. De Bond Heemschut bijvoorbeeld heeft zich in de kwestie nooit laten horen en het Cuypergenootschap bewoog wel even, maar was gehandicapt omdat het bestuur ervan grotendeels betrokken was bij de Raad voor Cultuur.

In maart 1997 waren de procedures zo ver gevorderd, dat monumenten- en bouwvergunning waren opgeschort hangende behandeling van het beroep van de krakers bij de rechtbank in Amsterdam. De bouwende tegenpartij vroeg toen bij de rechtbank een voorlopige

voorziening, die mogelijk zou maken dat met de uitvoering van het bouwplan werd begonnen. Het pleidooi dat de krakers bij die gelegenheid hebben geformuleerd, volgt hier. Het geeft goed aan waarom het gerealiseerde bouwplan voor het monument verwoestend is geweest en hoe het zover heeft kunnen komen.

“Het beroep van de Vereniging tegen verlening van de monumentenvergunning (en, in aansluiting daarop, de bouwvergunning) richt zich erop dat door uitvoering van het bouwplan onnodig monumentale waarden verdwijnen die nou juist door de registratie als rijksmonument zouden moeten worden beschermd. De schorsende werking van het beroep bestaat om de rechtbank de gelegenheid te geven nader onderzoek te doen. Opheffen van de schorsing laat de monumentale waarden, die in het geding zijn, verdwijnen alvorens zulk onderzoek heeft kunnen plaatsvinden. Uitvoering van het plan leidt immers tot onherroepelijk verlies van de essentie van het monument.”

De eigenaar voert aan dat reeds voldoende onderzoek heeft plaatsgehad en dat geen nieuwe feiten meer kunnen worden aangevoerd die tot herziening zouden kunnen bijdragen van de bestreden beslissing om een monumentenvergunning te verlenen. Dat is een onhoudbaar standpunt. In de procedure heeft nimmer een volwaardig onderzoek naar de mogelijkheden van hergebruik met behoud van de essentie van het monument plaatsgehad en evenmin is voldoende afgewogen, (noch door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, noch door de gemeentelijke Monumenten/Welstandscommissie, noch door de toenmalige Raad voor het Cultuurbeheer) of het verlies van die essentie onvermijdelijk is. Wij zullen dat beargmenteren.

Overigens is de Vereniging oprecht verbaasd over de kennelijke situatie dat de bewijslast in deze procedure voortdurend wordt omgekeerd: niet de verstoorder van monumentale waarden moet aantonen dat het behoud ervan niet mogelijk is, maar degene, die het behoud van het monument nastreeft, moet aantonen dat wat met de wettelijke bescherming is geregeld, ook daadwerkelijk kan worden behouden. De silo is al in een vroeg stadium ondergebracht in een “Buurtontwikkelingsmaatschappij BOM” in plaats van in een “Silo-ontwikkelingsmaatschappij SOM”. Daarbij is al snel vastgelegd dat het bouwwerk een woonfunctie moest krijgen, zonder dat de aard van het bouwwerk goed was onderzocht. Deze haast met de herbestemming tot deze niet passende functie heeft ertoe geleid dat nimmer in het proces de experts in Nederland op het gebied van hergebruik (wij zeggen niet herontwerp), van industriële archeologie in het algemeen of van silo's in het bijzonder, noch die van het oeuvre van de ontwerper Klinkhamer of de ingenieur Van Gendt zijn geraadpleegd. In zijn brief aan de Vereniging tot behoud van de Graansilo dd.27-11-1996 neemt de adviseur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg afstand van de verantwoordelijkheid van de Dienst bij het zoeken van een passende herbestemming door op te merken: “Ik ga er vanuit dat de gemeente Amsterdam het vooronderzoek naar een geschikte functie zorgvuldig heeft uitgevoerd. Bij de beoordeling van het plan heeft de RdMz de woonfunctie als gegeven aanvaard en heeft zij haar advies toegespitst op de consequenties van de woonfunctie voor de monumentale waarden van het gebouw”. Er staat niet: “heeft de RdMz zich ervan vergewist dat het onderzoek zorgvuldig is uitgevoerd”, wat onzes inziens duidt op een gemakkelijke taakopvatting van de Dienst die zich als expertisecentrum voor de monumentenzorg opwerpt.

De graansilo is een silo en geen graanpakhuis. De waarde van het gebouw als industrieel monument (belangrijk onderdeel in de moti-

vering bij de redengevende omschrijving in het register) is vooral gelegen in die typologie: silo in plaats van pakhuis. Tot de stoommachine het mogelijk maakte silogebouwen op te trekken, werd graan opgeslagen op vlakke vloeren in graanpakhuisen. Om broei van het graan tegen te gaan, moest het regelmatig met de hand worden omgewerkt, een zwaar, kostbaar en (vanwege de ontvlambaarheid van het stof en het gevaar van stofexplosies) niet ongevaarlijk werk. Verticale opslag in silo's, waarin door een stoommachine aangedreven machines voor horizontaal en verticaal transport konden zorgen, onderving de bezwaren van de horizontale opslag en maakte het ruimtegebruik enorm veel efficiënter. Een graansilo is dan ook te zien als een installatie voor het bewaren en mechanisch omwerken en bewerken (zuiveren, drogen) van graan. Dit wezenlijke kenmerk van het gebouwtype wordt in de redengevende omschrijving alleen zijdelings aangeduid, wat beslist als een gebrek van de tekst is aan te merken.

De introductie van de graansilo in het laatste kwart van de negentiende eeuw betekende dus een belangrijke innovatie: van opslag op vloeren ging men over naar opslag in schachten (karen). Het belangrijkste, want grootste voorbeeld van het type in Nederland is de graansilo aan de Westerdoksdijk, 100 jaar geleden gebouwd voor de korenfactor Korthals Altes. Zijn installatie van meer dan 100 karen is temeer uniek omdat het het enige voorbeeld is van een silo die niet gebonden is aan een verwerkende industrie zoals de (altijd veel kleinere) silo's waren voor broodfabrieken, mouterijen en dergelijke. “De aard van het silogebouw, waarvan de structuur vrijwel volledig wordt gevormd door de gemetselde opslagkokers voor graan..” is dus niet zozeer een beletsel, zoals de gemeente Amsterdam stelt in haar brief dd. 4 maart 1997 aan de Rechtbank, maar vormt de essentie van het monument. Die aard vormt de enige uitdaging die het gebouw biedt: hergebruik met behoud van die essentie.

Die essentie van het gebouw als installatie bepaalt ook dat het gebouw geen interieur en exterieur heeft, zoals bij gebouwen in de traditionele zin kan worden onderscheiden. Dat feit is tot de Raad voor Cultuurbeheer blijkens haar advies niet doorgedrongen. Het advies wordt door de gemeente in haar meergenoemde brief geciteerd: “..Nu de oorspronkelijke functie als silo aan het gebouw is komen te ontvallen, [zullen] waarschijnlijk alleen de bouwmassa en het exterieur te handhaven zijn. Een nieuwe functie zal ongetwijfeld tot ingrijpende wijzigingen van het interieur leiden.” Nog afgezien van de vraag of de Raad zichzelf zou moeten profileren als expert op het gebied van hergebruik van monumenten, is het gemak waarmee deze adviseur voor monumentenzaken van de Minister de belangrijkste karakteristieken van dit onder haar verantwoordelijkheid gebrachte monument op voorhand weggeeft, onthutsend. De vraag dringt zich op of de Raad ooit de moeite heeft genomen de gemetselde installatie te bezoeken alvorens tot dit advies te komen.

Maar niet alleen de Raad voor Cultuurbeheer is er niet in geslaagd de uniciteit van dit monument te onderkennen. De meergenoemde redengevende omschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is evenmin adequaat als het erom gaat de industrieel-archeologische waarde van dit bouwwerk te omschrijven. Zo kon het gebeuren dat in de “plananalyse” en “planbeoordeling” in het advies van de Dienst (dd. 18-1-1996) omtrent het onderhavige bouwplan, met terugrijpen op de beschrijving van vooral de uiterlijke kenmerken (“sobere eclectische utiliteitsbouw van verzorgd gedetailleerde baksteenarchitectuur”), met name wordt gelet op de buitenkant (“het gesloten karakter”). De “plananalyse” luidde: “De voorgenoemde wijzigingen bestaan uit het indelen van de plattegronden en het wijzigen van de gevels en daken”. Echter, wie ook maar even naar de silo

heeft gekeken, weet dat er geen plattegronden zijn om in te delen: in de schachten worden vloeren aangebracht die vervolgens worden ingedeeld. Wij kunnen zulke onzorgvuldige plananalyse nauwelijks beschouwen als een solide basis voor een advies over het zo grondig aantasten van een rijksmonument. Wanneer dan ook in de planbeoordeling de nadruk wordt gelegd op de verandering van het gesloten karakter van de buitenkant en de discussie met de ontwerper en opdrachtgever voornamelijk wordt gevoerd over de detaillering van de vensters in de spaarvelden tussen de lisenen, in plaats van over het verdwijnen van de structuur van gemetselde karen, moeten wij constateren dat in de advisering van de zijde van het Rijk ten onrechte voorbij is gegaan aan de essentie van het industrieel-archeologisch monument. Die essentie is gelegen in het samengaan van vorm en functie, van structuur en architectuur, kortom in de aard van het utiliteitsbouwwerk als installatie.

Dezelfde bezwaren gelden het advies dat door de gemeentelijke Commissie voor Welstand en Monumenten is uitgebracht. Daarin wordt de 'vertikale structuur' van het gebouw verkort tot de verticale lijnen van de lisenen in de gevel, in plaats van die van de structuur- en monumentbepalende karen. Ook het advies van deze Commissie munt uit door letterlijk oppervlakkige beschouwing van het monument, zonder verdieping in de essentie ervan. Onvoorstelbaar is de mening van de Commissie dat "de (sic!) nieuwe functie van het gebouw essentieel is voor het behoud".. ervan. Ook voor deze Commissie is de primaire taak zich ervan te vergewissen dat niet onnodig monumentale waarden verdwijnen. Een nieuwe functie is inderdaad essentieel voor het behoud van elk monument, maar door voetstoots deze nieuwe functie als uitgangspunt te accepteren, heeft de Commissie zich er te lichtvaardig vanaf gemaakt. De gewraakte formulering is overigens in het besluit van B&W tot verlenen van de bouwvergunning opnieuw opgenomen.

Het verbaast, tenslotte, niet dat wij dezelfde kritiek hebben op het betoog van de Bezwaarschriftencommissie van de gemeente Amsterdam dd. 20-11-1996. Ook deze Commissie spreekt over de functie die nodig is voor het voortbestaan. Ook deze Commissie schrijft (pagina 4): "De belangrijkste verandering betreft het gesloten karakter van het gebouw". En ook deze Commissie rept over de 'verticale structuur van de spaarvelden' zonder zich te realiseren dat het hier alleen de in de buitenkant tot uitdrukking komende bouwstructuur van de karen betreft, het beeld dus, en niet het gebouw. Op grond van deze oppervlakkige beschouwing, die (opnieuw) aan de essentie van het monument voorbijgaat, heeft de Commissie het standpunt van appellanten dat een onaantastbare aantasting van het monument plaatsvindt, als onjuist gekwalificeerd. Deze diskwalificatie vormde vervolgens de belangrijkste grond voor verwerping van het ingediende bezwaar tegen verlening van de monumentenvergunning. De conclusie van de Commissie dat de vergunning is verleend op basis van een redelijke belangenafweging, is in het licht van hier gestelde dan ook onhoudbaar.

Terzijde merken wij op dat wij de suggestie van deze Commissie verwerpelijk vinden dat onze bezwaren (als gebruikers) zijn ingegeven door bedenkingen tegen de financiële voorwaarden waaraan wij zouden moeten voldoen om in het verbouwde complex een plaats te kunnen krijgen. Bezwaar tegen verlening van een monumentenvergunning tekenen wij aan, omdat wij menen dat de belangen van het monument worden geschaad.

"Mijnheer de President, het is niet eenvoudig wat wij trachten over te brengen. Tegen het geweld van allerlei zogenaamd 'deskundige' adviezen in, waarvan wij hopen te hebben aangetoond dat zij op niet

meer dan oppervlakkige beschouwing van het monument berusten, willen wij laten zien dat met het voorgestelde bouwplan letterlijk de kern van de monumentale waarden van deze gemetselde graaninstallatie wordt vernietigd. Voor een gebouw dat het symbool bij uitstek is van de industriële revolutie in een bedrijfstak, een revolutie die erin bestond dat werd overgegaan van horizontale graanopslag met handbewerking naar verticale graanopslag met mechanische bewerking, is geen treuriger lot denkbaar dan te worden voorzien van de vloeren die het type nou juist overbodig had gemaakt."

Welke belanghebbende gaat zich melden om de verminkte resten van dit monument te laten afvoeren van de rijkslijst van beschermde monumenten?

Dirk Baalman

KNOB

OUD-HOOFDREDACTEUR VAN HET BULLETIN VAN VOORDEN OVERLEDEN

Tussen de op 27 november 2001 in zijn woonplaats Zeist overleden prof. dr. ir. Frederik Willem (Frits) van Voorden en de KNOB bestonden nauwe en dierbare banden. Van Voorden, op 12 november 1945 te Gorinchem geboren, trad na het voltooien van zijn ingenieursopleiding in Delft als stedebouwkundige in dienst van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Met zijn collega ir. P. van Dun legde hij in de jaren zeventig de grondslag over de verbreding van het monumentenbeleid in de richting van het herstel van steden en dorpen in het kader van de bescherming van stads- en dorpsgezichten, een nieuw beschermingsinstrument uit de monumentenwet 1961, waarvan de ontwikkeling nog in de kinderschoenen stond. Met het toenmalige Ministerie van VRO werd een hechte samenwerking opgebouwd, waaraan van VRO-zijde de namen van ir. C. de Cler en drs. R.C. Hekker onverbrekelijk zijn verbonden. Dit stadsvernieuingsbeleid in conserverende zin heeft geleid tot het stopzetten van het vervalproces in tal van kleinere en grotere binnensteden met een waardevolle historische component en kan zonder meer succesvol worden gekarakteriseerd. Zijn visie op de ontwikkeling van steden legde Van Voorden neer in de dissertatie, die hij op 28 april 1983 aan de Technische Hogeschool Delft met succes verdedigde, getiteld 'Schakels' in stedebouw; een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden'. Met zijn rede 'Het einde van de restauratie-koorts' aanvaardde Van Voorden op 9 december 1987 het ambt van hoogleraar Restauratie (later verbreed met Architectonisch Ontwerpen) aan de Technische Universiteit Delft als opvolger van prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll. Daarnaast bleef hij op partime basis verbonden aan de RDMZ. Inmiddels was Van Voorden toegetreden tot het bestuur van de KNOB. De Bond maakte in die tijd, eind jaren tachtig, een ingrijpend proces van herstructurering door. Het bestuur was van oordeel dat ook het 'gezicht' van het *Bulletin* aan een face-lift toe was. De discussie daarover mondde uit in het optreden van een nieuwe redactie met Van Voorden als hoofdredacteur. Van Voorden heeft zich buitengewoon veel moeite gegeven om te voldoen aan de opdracht het *Bulletin* in zowel uiterlijk als innerlijk opzicht te vernieuwen. Het eerste nummer in 1989 opende met een artikel van zijn hand over 'Change and heritage in Indonesian cities'. In het tweede nummer van dit jaargang